

היווצרות קואליציה אזורית נגד ישראל: מכשולים ותמרורי אזהרה

שלמה ברום ואופיר וינטר¹

באפריל 2018 פורסם המסמך "אסטרטגיית צה"ל", ובו הובעה ההערכה כי "בשנים האחרונות ובמבט לשנים הקרובות המעמד האסטרטגי של ישראל מבוסס ובעל מאזן חיובי העדיף על פני כל אויביה במרחב". על פי המסמך, משמעותו של המאזן הזה היא "דעיכת הפוטנציאל למלחמה מול קואליציה צבאית-מדינית"².

ואכן, הן מניתוח המכלול האזורי (הסביבה שבה שוכנת ישראל) והן מניתוח פרטני (של המדינות העלולות להיות איום ייחוס מרכזי) עולה כי ישראל אינה צפויה להתמודד בטווח הנראה לעין עם קואליציה אזורית ערבית-אסלאמית רחבה שתשים לה למטרה להציב איום חמור עד קיומי לביטחונה. הסיבות לכך מגוונות: היעדר אידיאולוגיה הגמונית ומוסכמת שזו מטרתה; יתרונה הצבאי של ישראל ומחסור בעוצמה ובמשאבים בקרב אויביה הפוטנציאליים; פילוגים ושסעים פנימיים עמוקים ובלתי ניתנים לגישור בקרב המחנות הערבי והאסלאמי; התמיכה האמריקאית הגדולה בישראל; היחלשות המסגרת המדינית והמיקוד פנימה בקרב מדינות האזור; התפיסה של חלק ממדינות ערב שלפיה ישראל היא בעלת ברית – גם אם בלתי פורמלית – בהתמודדות עם אתגרים אסטרטגיים משותפים שבעיניהן חשובים יותר מהסכסוך עם ישראל; היחלשות האפקטיביות של השימוש בישראל ("הישות הציונית") כבקולב שעליו תולים את בעיות הפנים ומסיחים את דעת הקהל הציבורית מהמשטרים לעבר אויב חיצוני.

תמונת המצב הזאת עלולה להתהפך רק בעקבות שינויים אזוריים דרמטיים, שסבירותם בטווח הקצר נמוכה, כמו הפחתת ההתמקדות – שמאפיינת את מדינות ערב מאז "האביב הערבי" – בענייניהן הפנימיים; שיכון העימות הסוני-שיעי; נפילת משטרים פרגמטיים ידידותיים. בהיעדר התהליכים האלה, אפילו אירועי קיצון נקודתיים שיעוררו תגובה רגשית אנטי-ישראלית קשה בדעת הקהל במדינות האזור – כמו פגיעה במסגד אל-אקצא, הרג רחב היקף של פלסטינים שיוחס לישראל או לישראלים או

סיפוח חד-צדדי של שטחים ביהודה ושומרון – אינם צפויים להביא את משטרי האזור לשנות את מדיניותם עד כדי הקמת קואליציה אזורית רחבה שתשאף להעמיד איום קיומי בפני ישראל (אם כי בוודאי יהיו גינויים וצעדי ענישה חריפים שיכוונו לישראל כמו החזרת שגרירים וקירור יחסי השלום).

רקע: תמונת המצב האזורית בפרספקטיבה היסטורית

בשנים 1948–1979, ממלחמת העצמאות ועד החתימה על הסכם השלום עם מצרים, הייתה זו אפשרות ממשית שמדינות ערב יכוננו בריתות צבאיות שיציבו איום קיומי בפני ישראל. לאורך מרבית התקופה הזאת שלטה בעולם הערבי האידיאולוגיה הפאן-ערבית שאותה הובילו נשיא מצרים, ג'מאל עבד אל-נאצר, ומפלגות הבעת' בסוריה ובעיראק. על פי האידיאולוגיה הזאת, ישראל היא ישות קולוניאליסטית מלאכותית שהוקמה בלב העולם הערבי בתמיכת המערב למען אינטרסים זרים. המשטרים הערביים שדגלו באידיאולוגיה הזאת ראו בישראל איום על סביבתה ועל שכנותיה ומכשול המפריע למימוש האחדות הערבית המיוחלת ולהגשמת מאווייה של האומה הערבית. על אף הרתיעה שחשו מונרכיות ערביות כמו ערב הסעודית, מרוקו וירדן כלפי המשטרים המהפכניים שהובילו את האידיאולוגיה הפאן-ערבית, היא זכתה לאהדה בקרב קהלים ערביים רחבים, והמונרכיות נאלצו ליישר עימה קו. השסעים שהתגלעו בתוך המשפחה האידיאולוגית הפאן-ערבית, בפרט בין מצרים לסוריה לאחר פירוק קע"ם (1967), רק הגבירו את מעמדו החיוני של המאבק בישראל בהיותו "דבק מלכד" המסייע לטשטש את הניגודים בין מדינות ובין מנהיגים.

מלחמת ששת הימים הייתה נקודת ציון משמעותית במעמדה של האידיאולוגיה הפאן-ערבית. היא חוללה תהליכי תמורה רעיוניים שלהם היה אפקט כפול וסותר על תפיסת הסכסוך עם ישראל: מצד אחד, המפלה של מצרים, של סוריה ושל ירדן בשדה הקרב עוררה ביקורת עצמית והאיצה את שקיעת האידיאולוגיה הפאן-ערבית ששלטה בימי נאצר לאחר כישלונה החרוץ בהגשמת היעדים והתקוות שנתלו בה במישור הפוליטי והצבאי. המגמות האלה הביאו מדינות ערביות לשים דגש רב יותר על אינטרסים פריטיקולריים ולבחון מחדש תפיסות יסוד בלתי מתפשרות בסכסוך עם ישראל שפגעו באינטרסים האלה. מצד אחר, ובמקביל, תחושת ההשפלה שגררה התבוסה הערבית ב-1967 והמשך השליטה של ישראל בשטחים שכבשה חיזקו את המוטיבציה האנטי-ישראלית וגרמו להתרחבות העיסוק בסכסוך, להתבססות תחושת הזיקה האישית של המרחב הערבי כלפיו, להעצמת הממד הדתי הכרוך בו, לחיזוק תחושת הצדק העצמית, להעמקת המחויבות להמשך המאבק בישראל, לביצור אי-ההשלמה עם קיומה, לטיפוח איבה ושאיפות נקם ולהתגברות הדמוניזציה של היהודים ושל הציונות.³ כל אלה עודדו את מדינות ערב להגביר את שיתוף הפעולה הצבאי ביניהן כדי

להשיב לעצמן את השטחים שאיבדו במלחמה ו"למחוק את עקבות התוקפנות", והם גם שעמדו בבסיס שיתוף הפעולה בין מצרים לסוריה ב־1973 והיו גורם בנכונותן של מדינות ערביות נוספות – כמו ירדן – לשלוח כוחות סיוע, ולו סמליים, למלחמה. גם מאבק הגרילה הפלסטיני נגד ישראל – שהתעצם לאחר מלחמת ששת הימים, בעיקר משטח ירדן – זכה לאהדה ברחוב הערבי ולתמיכה מבוקרת מטעם הממשלות הערביות.⁴ ההישגים היחסיים שהשיגה מצרים במלחמת יום הכיפורים – שבהם ראתה דעת הקהל המצרית, בעידוד השלטונות, מחיקה של תחושת ההשפלה בעקבות מפלת 1967 – תרמו לאשראי שנתן הציבור לבחינתן של דרכי פעולה חדשות בסכסוך עם ישראל. נוסף על כך, התאוששות צה"ל בשדה הקרב, חרף ההפתעה הראשונית, בתמיכה מעצמתית של ארצות הברית, חיזקה את ההבנה – בעיקר במצרים – בנוגע לחוסר התוחלת הטמון בהמשך המאבק הצבאי בישראל.⁵ השילוב בין ירידת קרנה של הפאן-ערביות לבין תהליכי התמורה האלה הביא להתפוררות הדרגתית של החזית הערבית האחידה מול ישראל ולנכונות ערבית גוברת להגיע להסדרים מדיניים פרגמטיים עימה. ירדן וישראל ניהלו בשנים 1974–1977 מגעים על הסדר טריטוריאלי בגדה המערבית, אך ההבנות שהושגו בהם היו מצומצמות ומוגבלות. כתוצאה מכך נדחקה ירדן ממרכז תהליך השלום, ואת מקומה תפסה מצרים.⁶ בעקבות משא ומתן שנפתח לאחר ביקור סאדאת בירושלים בנובמבר 1977 חתמה מצרים במאוס 1979 על הסכם שלום חלוצי עם ישראל, חרף התנגדות ערבית רחבה. המהלך הוביל לסילוקה הזמני של מצרים מהליגה הערבית, אך יצר סדק ראשון בחזית האחידה של מדינות ערב נגד ישראל ובהתנגדותן העקרונית לשלום, להכרה ולמשא ומתן עימה כפי שנקבע בספטמבר 1967 בשלושת הלאוים של ועידת ח'רטום. במהלך שנות ה־80 של המאה הקודמת נמשך הכרסום ההדרגתי בהתנגדותן הקטגורית של מדינות ערב לשלום עם ישראל, והוא חדל להיות מוקצה מחמת מיאוס עם אישורה של "תוכנית פהד" בפסגת הליגה הערבית שנערכה בפאס בספטמבר 1982.⁷

לצד שחיקת החזית האחידה נגד ישראל, גם הבקיעים, השברים והמתחים בעולם הערבי והאסלאמי הפכו לבולטים יותר. עיראק פתחה ב־1980 במלחמה בת שמונה שנים נגד איראן, וב־1990 פלשה – משיקולים כלכליים – למדינה ערבית אחת, כוויית. בתגובה הצטרפו מדינות ערב לקואליציה בינלאומית נגד צדאם חוסיין. במקביל, נפילתה של ברית המועצות ועימה אובדן המשענת הסובייטית והמעבר לעולם שבו שולטת מעצמה אחת – ארצות הברית – תרמו גם הם לזניחת התפיסה שלפיה מדינות ערב יוכלו להכריע את ישראל באמצעים צבאיים ועודדו מדינות באזורנו לפנות לדרך השלום. המגמות האלה הובילו באוקטובר 1991 לכינוסה של ועידת מדריד ובהמשך למשאים ומתנים בין ישראל לשכנותיה. אלה הובילו באוגוסט 1993 ובספטמבר 1995 לחתימה על הסכמי אוסלו ובאוקטובר 1994 – לחתימה על הסכם השלום בין ישראל לירדן.⁸

הוואקום הרעיוני שנפער עם שקיעת הפאן-ערביות התמלא בחלקו בחלופה האסלאמיסטית. נציגתה הבולטת של האידיאולוגיה הזאת בגרסתה הסונית היא תנועת האחים המוסלמים שנוסדה במצרים ב-1928 והתפשטה למדינות נוספות תחת הסיסמה "האסלאם הוא הפתרון". התנועה קראה לראות באסלאם את מקור הסמכות הקובע את ההתנהלות בכל תחומי החיים ואת המזור לחולשתה הפוליטית של האומה הערבית והאסלאמית בעת החדשה. הסירוב להכיר בקיומה של מדינה יהודית בארץ ישראל וחובת הג'האד למיגורה הם עקרונות יסוד באידיאולוגיה האסלאמיסטית על גווניה, ויש בהם כדי להעניק בסיס לפעולה ערבית-אסלאמית קולקטיבית נגד ישראל. רעיונות אסלאמיסטיים קנו להם תומכים בציבור הערבי, אולם התקשו לכבוש את השלטון. השפעתם התבטאה בהקמתן ובפריחתן של תנועות לא מדיניות רדיקליות – חלקן תנועות אלימות כמו אל-קאעדה והמדינה האסלאמית שדוגלות בשימוש בכוח כדי לממש את האידיאולוגיה שלהן ואינן מוגבלות למדינה אחת וחלקן תנועות חברתיות כמו האחים המוסלמים, חמאס וחזבאללה הרואות בכלים פוליטיים ובהטפה דתית אמצעים מועדפים להשגת השפעה ובסופו של דבר להשגת השלטון. שני סוגי התנועות לא תרמו לאחדות בעולם הערבי נגד ישראל, אלא להיפך.

ההשלמה של המשטרים הערביים עם קיומה של ישראל באה לביטוי המלא ביותר ביוזמת השלום של הליגה הערבית משנת 2002. בכוחות האסלאמיסטיים ראו המשטרים הערביים איום עליהם, והם הפכו לאויביהם המרכזיים. איראן, שבה התחוללה מהפכה אסלאמית שיעית ב-1979, שימשה לתנועות האסלאם הפוליטי מקור השראה רעיוני, פיננסי ואופרטיבי, והיא הובילה קו מיליטנטי נגד ישראל. גם בה ראו משטרים סוניים גורם מאתגר, מאיים ואף עוין. מדיניותה ליבתה את השסע הפנימי הסוני-שיעי בעולם הערבי והגבירה את חשיבותו עד כי הוא הפך לסוגיה המרכזית בפוליטיקה הערבית ודחק לשוליים את הסכסוך הערבי-ישראלי.

טלטלות "האביב הערבי", שהחלו בסוף 2010, חיזקו עוד יותר את המגמה האזורית המתוארת. אומנם במצרים הצליחו האחים המוסלמים להגיע לשלטון ביוני 2012 באמצעות בחירות חופשיות, אולם עד מהרה הגיעה תגובת-נגד של גורמי הכוח הממסדיים הדומיננטיים, בגיבוי עממי, וזו הביאה להדחתם ולחזרת ההגמוניה של הצבא. במדינות אחרות, כמו סוריה, לוב ותימן, פרצו מלחמות אזרחים שבהן מילאו ארגונים אסלאמיסטיים וסלפיים-ג'האדיים תפקיד מרכזי, אבל תוצאתן הייתה התגבשות קואליציות נגדיות בתוך המדינות – ובתמיכה אזורית ובינלאומית – שנלחמו בארגונים החמושים והביאו לשלילת מרבית הישגיהם. חזבאללה, בעל הברית של איראן ושלוחו בלבנון, זכה לפופולריות ברחוב הערבי בעקבות מלחמת לבנון השנייה ב-2006, אך התפקיד שמילא במלחמת האזרחים בסוריה סדק את התדמית שיצר לעצמו של תנועת "התנגדות" השמה בראש מעייניה את המאבק בישראל.⁹

בפרספקטיבה של קרוב לעשור, התפתחויות "האביב הערבי" הביאו בעיקר להתעצמות המאבקים הפנימיים במדינות ערב, להתמקדותן בשיקום ובייצוב של מצבן הפנימי ולעיסוקן באתגרים אזוריים שישאל אינה במרכזם: איראן, כוחות האסלאם הפוליטי וארגוני הסלפייה-ג'האדייה. בשלב הזה נראה כי המגמות המתוארות יצרו הזדמנויות לשיתוף פעולה בין ישראל למדינות האזור יותר מאשר רצון ליצור קואליציה אזורית נגדה. בעיות הפנים והמאבקים האזוריים הבליטו אינטרסים משותפים למדינות ערב ולישראל – בהיותה בעלת ברית במאבק בתנועות האסלאמיסטיות ובאיראן – והעמידו את הבעיה הפלסטינית במקום נמוך מבעבר בסדר העדיפויות של המדינות ושל הציבורים הערביים. בנסיבות האלה הפכה ישראל לחברה ב"מחנה היציבות" האזורי לצד מדינות ערביות סוניות פרגמטיות, ובראשן מצרים, סעודיה, ירדן ואיחוד האמירויות.¹⁰

למרות הקיפאון המתמשך בתהליך המדיני הישראלי-פלסטיני וחרף הלחצים של הממשל האמריקאי בתקופת טראמפ על הפלסטינים, העברת שגרירות ארצות הברית לירושלים והרחבת ההתנחלויות, נותרו התגובות בעולם הערבי רפות. ערב הסעודית לוחצת על הפלסטינים להסכים לכמה מדרישותיה של ישראל, מצרים משתפת פעולה עם ישראל מול האתגרים בעזה ובסיני, והנורמליזציה הגלויה בין ישראל למדינות המפרץ הולכת ומתרחבת. בעבר היה מקובל להניח כי כאשר יש למשטרים הערביים בעיות פנים הם משתמשים באיבה לישראל כדי להסיט את תשומת הלב של הרחוב לעברה ולמנוע התמקדות בהתנגדות למשטר. התופעה הזאת פחתה במידה רבה, וכנראה תרמו לכך שינויים בתפיסותיהם של הציבורים הערביים בנוגע למקורותיהן של בעיות הפנים ושל הבעיות החיצוניות. מסקרים עולה בבירור כי מתחוללים שינויים בעמדות הדור הערבי הצעיר, החשוף למדינות חדשות ואינו נרתע מלבחון תפיסות ביקורתיות יותר בנוגע לנרטיבים המדינתיים המסורתיים בעניינה של ישראל.¹¹ עם זאת יש לציין שקצב השינויים בעמדות של הציבורים הערביים עדיין איטי בהשוואה לקצב השינויים בעמדותיהן של הממשלות הערביות.

סיכומו של דבר, בראייה אזורית לא נראית כיום באופק התגבשות קואליציה של מדינות ערביות ואסלאמיות שתציב איום קיומי בפני ישראל. יש לכך כמה סיבות: ראשית, היעדר אידיאולוגיה הגמונית ומוסכמת ששמה לה ליעד לחסל את ישראל; שנית, היעדר משאבים המאפשרים גיבוש ויישום של פעולות משותפות נגד ישראל; שלישית, חיזוק מעמדה של ישראל בעיני חלק ממדינות ערב בהיותה בעלת ברית בהתמודדות עם איומים פנימיים וחיצוניים. במילים אחרות, ישנה כיום קבוצה משמעותית של מדינות ערביות שבעיניהן המאבק בישראל נושא בצידו יותר נזק מאשר תועלת; רביעית, ירידת קרנה של התפיסה שלפיה המאבק בישראל הוא מכשיר נוח להסחתה של דעת הקהל במדינות ערב מבעיות הפנים (כמו המצב הכלכלי, המחסור בשירותי רווחה,

חינוך ובריאות, הפגיעה בזכויות אדם ואזרח והידרדרות הביטחון האישני. האיומים הצבאיים הסבירים ביותר על ישראל שנראים באופק כוללים קואליציה מצומצמת שבמרכזה גורמים לא-מדינתיים כמו חמאס וחזבאללה, אולי בתמיכת איראן וסוריה.

תמונת המצב במדינות בולטות באזור

ארבע המדינות העלולות להציב את האיום הצבאי החמור ביותר על ישראל, לאור עוצמתן הצבאית, הן טורקיה, מצרים, איראן וערב הסעודית.¹² אליהן ניתן להוסיף גם את ירדן, אשר חולקת עם ישראל את הגבול הארוך ביותר. אף על פי שלמצרים ולירדן הסכמי שלום יציבים עם ישראל, משטריהן מתמודדים עם כוחות המארגים את מעמדם, ובראשם האחים המוסלמים, ועם מאמצי ייצוב במישורים הכלכלי והביטחוני. ירדן סובלת מחולשה יחסית של משטרה – חולשה שעלולה לחשוף אותה להשתלטות ולפעולה של גורמים פנימיים וחיזוניים העוינים את ישראל. ערב הסעודית מחומשת בנשק אמריקאי חדיש, אך היא טרודה במידה רבה בחזית שלה בתימן, שם מפגין צבאה ביצועים ירודים למדי מול המורדים החות'ים. אשר לאיראן ולטורקיה, מדובר בשתי מעצמות אסלאמיות בעלות צבאות חזקים, אידיאולוגיה עוינת לישראל (בדרגות שונות) וקשרי פטרונות (בדרגות שונות) עם גורמים לא-מדינתיים אלימים הנאבקים בישראל. הסכנה הנשקפת לישראל מאיראן חמורה יותר מזו הנשקפת לה מטורקיה שכן איראן היא מדינת אויב המצהירה בגלוי על כמיהתה לחסלה, מקדמת תוכנית לפיתוח טילים ארוכי טווח שיכולים להגיע לישראל, פועלת לבסס נוכחות צבאית בסוריה, מספקת נשק ומימון לסוריה, לחזבאללה, לחמאס ולג'האד האסלאמי ומעל הכול – אינה מוותרת על שאיפתה האסטרטגית להשיג נשק גרעיני.

1. מצרים

בחינת התפקיד האפשרי של מצרים בקואליציה אזורית נגד ישראל מתחייבת נוכח קרבתה לישראל, גודלו ועוצמתו של צבאה, העובדה שהיא רואה את עצמה מנהיגה אזורית, קרבתה לרוסיה וההיסטוריה שלה: בעבר היא כבר הובילה פעולות ערביות משותפות נגד ישראל (ובראשן מלחמות 1948, 1967, 1973). הצטרפות מצרים למאמץ מלחמתי היא אפוא גורם משמעותי – ואף מכריע – ביכולת של מדינות באזור לכוון קואליציה אזורית צבאית אפקטיבית נגד ישראל ולהעמיד מולה איום חמור שעלול להיות אפילו קיומי.

זאת ועוד, חרף העובדה שמצרים מקיימת זה 40 שנה חוזה שלום יציב עם ישראל הנשען על אדנים ביטחוניים, מדיניים וכלכליים איתנים ועל תפיסה בסיסית שהשלום עם ישראל הוא אינטרס אסטרטגי של מצרים, הרי שמדובר בשלום "פושר" שחסר שורשים אזוריים עמוקים ואינו כולל נורמליזציה רחבה ורב-תחומית ופיוס בין

העמים. העניין הזה – לצד המשך ההתעצמות הצבאית של מצרים, השחיקה ההדרגתית (בהסכמת ישראל) בנספח הצבאי של הסכם השלום והעוינות הבסיסית בקרב חלקים משמעותיים בציבור המצרי כלפי ישראל וכלפי הניסיונות לקדם עימה נורמליזציה – אינו מאפשר לשלול על הסף הצטרפות מצרית לקואליציה אזורית נגד ישראל בטווח הארוך. מסקר של ה-Arab Barometer מיוני 2019 עולה כי 54% מהמצרים רואים בישראל את האיום המרכזי על ארצם.¹³ שתי המהפכות שחוותה המדינה מאז 2011 – לצד האתגרים שממשיכים לאיים על יציבות המשטר בקהיר – הן תמרור אזהרה בנוגע לאפשרות שהמציאות הנוכחית תשתנה, ויתחולל מהפך במדיניות מצרים כלפי ישראל. לצד גורמי היסוד שמגדילים את האיום המרחף על השלום עם מצרים ומגדילים את הסיכון להצטרפות לקואליציה צבאית נגד ישראל, יש להצביע על סדרה של תהליכים ושל מגמות שחוותה מצרים בעשורים האחרונים ושמהם עולה כי הסבירות לתרחיש מעין זה היא נמוכה מאוד, לפחות בטווח הנראה לעין, ובמיוחד במשטר הנוכחי. ראשית, הזעזוע הפוליטי שחוותה המדינה מאז מהפכת ינואר 2011 וכן האתגרים הכלכליים והדמוגרפיים מחייבים אותה להתמקד בנושאי כלכלה וביטחון בזירת הפנים ובייצוב המדינה והמשטר.

שנית, קרנן של אידיאולוגיות על-לאומיות (פאן-ערביות, פאן-אסלאמיות) נמצאת בירידה במצרים בפרט ובאזור בכלל.

שלישית, חרף השלום הפושר, הוא הוכיח במשך ארבעה עשורים את ערכו האסטרטגי לשתי המדינות, את יציבותו ואת עמידותו נוכח מכלול רחב של אתגרים פנים-מצריים ובילטרליים ונוכח סבבי אלימות קשים בין ישראל לפלסטינים ובין ישראל לחזבאללה. הערך האסטרטגי של השלום בא לידי ביטוי בשלושה מישורים: במישור הביטחוני, השלום כולל כיום יחסי אמון ושיתוף פעולה חסרי תקדים נוכח האתגרים המשותפים במאבק באיומי הטרור הסלפיים-ג'האדיים והאסלאמיסטיים בסיני וברצועת עזה; במישור המדיני, היחסים הקרובים בין ישראל לממשל בווינגטון מחזקים את ערכו של השלום עם ישראל בעיני המצרים; ובמישור הכלכלי, עסקת הגז ארוכת הטווח שחתמו שתי המדינות בפברואר 2018 מגבירה את הערך החומרי הגלום בשלום – מעבר לחשיבותו הבסיסית בשני תחומים חשובים: הסיוע הפיננסי האמריקאי המובטח למצרים בגינו והסכמי ה-QIZ (אזורי תעשייה במצרים שפטורים ממס ליצוא לארצות הברית). רביעית, קשרי השלום בין מצרים לישראל מגובים על ידי ציר אזורי תומך שכולל את המדינות הסוניות הפרגמטיות הרואות בישראל שותפה למאבק באיראן ובתנועות הסלפיה-ג'האדיה ועוגן ביציבות האזורית.

חמישית, השסעים העמוקים בין מצרים לבין מדינות הציר האסלאמיסטי – טורקיה וקטר – ובמידה פחותה גם בינה לבין איראן מקשים עליהן מאוד ליצור חזית אחידה נגד ישראל.

הצטרפותה של מצרים לקואליציה צבאית נגד ישראל מצריכה תרגום של תחושת זהות על-מצרית (לאומית-ערבית או דתית-אסלאמית) לסולידריות, למחויבות ולבסוף – לפעולה אקטיבית. בפועל, שיח הזהות שמבנה משטרו של עבד אל-פתאח א-סיסי מאז מהפכת יוני 2013 מצביע על מגמה הפוכה: מצד אחד, נעשה מאמץ לגבש זהות מצרית שהיא תמונת-נגד לזהות האסלאמיסטית שבה דוגלים האחים המוסלמים. אם בתקופת נאצר ה"אחר" העיקרי שמולו הובנתה הזהות המצרית היה "המערב", "הקולוניאליזם" או "הציונות", הרי שכיום האחים המוסלמים ממלאים את הפונקציה הזאת. מצד אחר, הזהות הלאומית המצרית ניצבת במרכז, ומודגש הרעיון שלפיה היא מושתתת על פסיפס מגוון הכולל שבעה עמודים: פרעוני, יווני-רומי, קופטי, אסלאמי, ערבי, ים תיכוני ואפריקאי. הבניית הזהות הזאת היא חידוש לעומת הדגש שהושם בתקופת נאצר על הממד הערבי בזהותה של מצרים ומנוגדת לעדיפות שניתנת למרכיב האסלאמי במשנתם של האחים המוסלמים. שיח הזהות הנוכחי, אם אכן ייטמע, צפוי להשפיע באופן חיובי על יחסי מצרים-ישראל לאור הסובלנות הדתית הגלומה בו, גם כלפי היהדות, והודות לנושאי העניין הכלכליים שהוא מדגיש במרחבים הגיאוגרפיים המשותפים לשתי המדינות, ובראשם מזרח הים התיכון על שדות הגז המצויים בו.¹⁴

2. ירדן

חרף חוזה השלום בן חצי היובל בין ישראל לירדן, בזו האחרונה עדיין טמון סיכון בתרחיש של קואליציה נגד ישראל. יש לכך כמה סיבות: הגבול הארוך בין המדינות, הפליטים הפלסטינים שהם כמחצית מאוכלוסיית ירדן ומסתייגים בחלקם מההכרה בישראל והחולשה המסורתית של המשטר הירדני מול לחצים פנימיים וחיצוניים. במהלך ההיסטוריה נגררה ירדן שוב ושוב לשמש פלטפורמה לפעולה ערבית קיבוצית נגד ישראל ואף השתתפה באופן אקטיבי בלחימה, לרוב בניגוד לרצון הנהגתה ולאינטרס של בית המלוכה. הדוגמה הדרמטית ביותר הייתה ב-1967, כאשר המלך חוסיין הצטרף לקואליציה הערבית בהנהגת מצרים וכתוצאה מכך איבד את הגדה המערבית. כעבור שנים, ב-1990, צידד המלך חוסיין בנשיא עיראק, צדאם חוסיין, במלחמת המפרץ. בגלל חולשת בית המלוכה מבית ומחוץ ראה חוסיין בשני המקרים בשיתוף הפעולה עם הנהגות ערביות רדיקליות כורח בלתי נמנע, הרע במיעוטו, לעומת ברירות אחרות.¹⁵ בשנים 2018-2019 חלה תמורה שלילית במדיניות המשטר הירדני כלפי ישראל. זה קרה כתוצאה ממדיניות ישראל כלפי ירדן והפלסטינים, אך גם כתוצאה מחוסר יציבות פוליטית ובגלל תסיסה פנימית. התסיסה נובעת ממצוקות כלכליות (שאחת הסיבות להן היא לחץ על המשאבים בעקבות זרם הפליטים, בעיקר מסוריה) ומחוסר הנחת הציבורי הגובר נוכח השחיתות. הגורמים האלה עוררו מרמור אפילו בקרב שבטים עבר-ירדניים שנחשבו לאורך השנים למשענת של בית המלוכה. אחת ההשלכות של

התסיסה הפנימית הייתה החלטת המלך עבדאללה באוקטובר 2018 שלא לחדש את "המשטרים המיוחדים" שנקבעו בהסכם השלום עם ישראל – צעד שבו יש לראות ניסיון לרצות פלחים נרחבים בדעת הקהל הירדנית המסתייגים מחוזה השלום עם ישראל. המלך עבדאללה נקט את הצעד אף שהוא כרוך בסיכון האינטרס הירדני המובהק לשתף פעולה עם ישראל בתחום הכלכלי ובתחום האסטרטגי. מדובר בשיתוף פעולה שכיום מתקיים בחלקו הגדול מתחת לפני השטח.¹⁶

אולם למרות כיסי ההתנגדות המשמעותיים בדעת הקהל הירדנית לשלום עם ישראל ולמרות החולשה שהפגין באחרונה מול לחציה, אין לבית המלוכה הירדני משאבים, לא כל שכן אינטרס אסטרטגי, להשתתף באופן פעיל בקואליציה צבאית נגד ישראל. יש לשער כי הוא ימשיך לטפח מערכת יחסים צוננת במישור הפומבי עם ישראל, אך קרובה ומועילה במישורים האסטרטגיים, ויימנע מכניסה לקואליציה צבאית אנטי-ישראלית שעלולה לסכן אינטרסים שחיוניים לו ואף את עצם קיומו. בהינתן המשך המציאות הנוכחית, צפויה ירדן להמשיך למלא את התפקיד הדואלי של מדינת מעבר שמחברת את כל היריבים בחלק הזה של העולם, אך גם משמשת אזור חיץ שמפריד ביניהם.

3. איראן

איראן אינה חלק מהמרחב הערבי, אם כי היא חותרת להרחיב את השפעתה במזרח התיכון ואף להשיג בו מעמד הגמוני. האיום הנשקף ממנה לישראל נובע מהשילוב שבין תפיסה אידיאולוגית השוללת את קיומה של מדינת ישראל לבין מאמצי התגרענות צבאית ויכולות מתקדמות בתחום הטילים ארוכי הטווח. לכך ניתן להוסיף את יכולותיה של איראן לבסס תשתיות צבאיות ומערכים אסטרטגיים מתקדמים (למשל בתחומי הטילים וכלי הטיס הבלתי מאוישים למטרות איסוף מודיעין ותקיפה) במדינות הגובלות בישראל, ובראשן לבנון וסוריה. במקרים חריגים יכולה איראן גם לשלוח כוחות צבא מוגבלים (בהובלת משמרות המהפכה) אל מחוץ לגבולותיה, כפי שעשתה בשנים האחרונות בסוריה.

לצד האיום האיראני הישיר מעניקה איראן סיוע צבאי וכלכלי נרחב לשלוחים (פרוקסיז) הפועלים באזור בחסותה, ובראשם חזבאללה בלבנון, המיליציות השיעיות הפרו-איראניות בעיראק, ארגון הג'האד האסלאמי הפלסטיני והחות'ים בתימן, שמסכנים את השיט של ישראל בים האדום. ככלל, איראן מעדיפה להשתמש בשלוחים לביסוס השפעתה האזורית כדי לטשטש את מעורבותה הישירה במרחב וכדי להימנע מסיכון לוחמים איראנים בגזרות הלחימה שבהן היא מעורבת. איראן גם חותרת להימנע ככל הניתן מעימות ישיר עם ישראל, שעלול לגרום תקיפה ישראלית נגד יעדים בשטחה. כתוצאה מכך פוחתת הסבירות להשתתפות ישירה של איראן בקואליציה

ערבית נגד ישראל באמצעות שיגור טק"ק משטחה לעבר ישראל, ועל אחת כמה וכמה באמצעות שליחת כוחות צבא למערכה. עם זאת, ניתן להעריך כי בכל תרחיש של עימות ישראלי-ערבי תחתור איראן להרחיב את הסיוע לכוחות הנלחמים נגד ישראל, ככל שהדבר יעלה בידה.

4. טורקיה

לטורקיה ישנה היכולת התיאורטית להיות איום משמעותי על ישראל הן בעצמה (היא בעלת הצבא השני בגודלו בנאט"ו אחרי ארצות הברית ומשקיעה באופן עקבי בביטחון, בין היתר לפי ההנחיות של נאט"ו, בהיקף של כ-2 אחוזים מהתל"ג שלה) והן במסגרת קואליציה רחבה יותר נגדה. אך על אף היכולות האלה ספק אם יש לה כוונות עוינות כלפי ישראל, מעבר לרמה הרטורית. מנקודת מבט רציונלית אין לטורקיה אינטרס להתעמת עם ישראל, שכן היא גורם סטטוס-קוו שמעוניין להגביר את היציבות במזרח התיכון כדי להגביר את הסחר שלה עם האזור. נאט"ו אף היא גורם שמגביל את טורקיה מלהפוך למדינת אויב שתפעיל כוח צבאי נגד ישראל. משט המרמרה לעזה ב-2010 אומנם המחיש את האפשרות להתנגשות חזיתית בין ישראל לטורקיה, אך העובדה שמאז לא התרחשו אירועים דומים תומכת בסברה שעל אף היותה של טורקיה מדינה יריבה לישראל, היא מציבה גבולות ברורים למידת ההידרדרות ביחסים עימה. זירה שטמון בה פוטנציאל לעימות היא מזרח הים התיכון בעקבות גילויים של משאבי האנרגיה שם והסכסוך הנמשך בקפריסין, אך סביר להניח שאופי העימות שם יסתכם בדיפלומטיה של ספינות תותחים ולא יגלוש לעימות כולל.

אשר לזירה הפנים-טורקית, המשטר חש שמרחפות מעליו סכנות ושהמאבק בעקבות ניסיון ההפיכה הכושל ביולי 2016 עוד לא תם. הנרטיב שמקדמים נשיא טורקיה, רג'פ טאיפ ארדואן, ותומכיו הוא שמאז עלייתו לשלטון של ארדואן טורקיה התחזקה יתר על המידה בעיני המערב, ולכן מדינות המערב (ובהן ישראל) פועלות נגדה כדי להחלישה. המשטר מבסס את הנרטיב על תפיסות אנטי-ישראליות שכבר קיימות בציבור הטורקי ומטפח אותן. ואכן בסקרי דעת קהל שנעשו בטורקיה בשנים האחרונות הייתה לרוב המוחלט של הנשאלים דעה שלילית על ישראל,¹⁷ והיא אף הוגדרה "אחד האיומים המרכזיים על טורקיה".¹⁸ על אף שרגשות אנטי-ישראליים הם מצע נוח לאימוץ מדיניות לוחמנית – אם ארדואן יהיה מעוניין בכך – הרי עד כה הם מתועלים אך ורק למדיניות של אתגור לא אלים של ישראל.

תרחיש שבו טורקיה הופכת לגורם רביזיוניסטי¹⁹ בדומה לאיראן יהיה חריגה מההיסטוריה שלה וממורשת אתאטורק. אף שארדואן ותומכיו חותרים תחת מורשת אתאטורק בתחומים רבים, נראה שבתחום של מדיניות החוץ כלפי המזרח התיכון יש להם פחות פוטנציאל תמרון שכן מדובר במערכת הרוויה במעצמות אזוריות בעלות

שאיפות נגדיות ומרסנות. עדות ברורה לתפיסות רביזיוניסטיות יכולה להיות פרישה של טורקיה מנאט"ו, אך אין לכך לעת עתה סימנים מתוך טורקיה. יתר על כן, בניגוד להצהרות בנוגע לאפשרות לעצור את המשא ומתן עם בריסל על צירופה של טורקיה לאיחוד האירופי, אין הצהרות דומות המגיעות מכיוונה של אנקרה בנוגע לפרישה מנאט"ו.

5. ערב הסעודית

הסבירות שערב הסעודית תצטרף לקואליציה ערבית נגד ישראל היא נמוכה בשל סדרה של נסיבות ושל תנאים ובראשם הימצאות שתי המדינות במחנה הפרו־אמריקאי באזור וחששן המשותף מכוונותיה ומפעולותיה של איראן. חרף הערכת המצב האופטימית הזאת וההזדמנויות האסטרטגיות הגלומות בה לישראל, ערב הסעודית של יורש העצר מוחמד בן סלמאן מתאפיינת בלקיחת סיכונים ולפיכך קשה לחזות את מהלכיה העתידיים. אומנם בהתנהלות הבלתי צפויה של ערב הסעודית יש גם יתרונות הרתעתיים מול איראן, אך המחיר ששילמה הממלכה על מדיניותה זו עולה – נכון ל-2019 – על הישגיה ומגבירה את פגיעותה. יתר על כן, הגם ששיתוף הפעולה של ישראל עם הממלכה נשא פירות מסוימים, אסור להפריז בערכו האסטרטגי ולהסתמך עליו יתר על המידה. המכנה המשותף העיקרי של ערב הסעודית ושל ישראל הוא האיום האיראני. המאבק בין איראן לערב הסעודית הוא בעיקרו עקיף, אך שתי המדינות מעורבות גם במאבק ישיר הכולל ניסיונות חתרנות הדדיים שבמסגרתם נעשה שימוש באמצעים מגוונים. לערב הסעודית יכולות כלכליות ניכרות, יכולת היזק מסוימת ויכולת להניע צדדים שלישיים לפעולה. נוסף על כך, ערב הסעודית (לצד איחוד האמירויות ובמידה פחותה גם ישראל) רואה בציר הפרו־אסלאמיסטי, ובראשו טורקיה וקטר, איום על מעמדה ועל יציבותה ופועלת נגדו. מעבר לאינטרסים המשותפים האלה פועלות ישראל וערב הסעודית בזירות עניין משותפות נוספות, ובהן הזירה הסורית־לבנונית וזירת הים האדום.

לעומת זאת, ישנם כמה גורמים שהופכים את ערב הסעודית לבעלת ברית רעועה: במישור האזורי, מעמדה של הממלכה נפגע בשל כישלון כמה מפעולותיו של בן סלמאן, כמו ניסיונו להנהיג חרם ערבי אפקטיבי על קטר ומעורבותו במלחמת האזרחים בתימן; במישור הבינלאומי, בעבור ערב הסעודית הקשר עם ישראל אינו תחליף לקשר האסטרטגי המתקיים בינה לבין ארצות הברית ובמידת מה הוא תלוי בו; במישור הצבאי, הגם שתקציב הביטחון של הממלכה הוא מהגבוהים בעולם, כוחה נותר מוגבל מאחר שצבאה הוא קטן ובלתי מיומן ונסמך על זרים. יתר על כן, פגיעותה רבה נוכח גבולותיה הארוכים והפרוצים; במישור הפנימי, השליט בפועל, בן סלמאן, עדיין לא ייצב את שלטונו. התהליך הזה ייקח זמן, והוא עתיר סכנות. סיכונים פוטנציאליים

נוספים לישראל הם בתחום הקונבנציונלי והבלתי קונבנציונלי. הסיכונים בתחום הקונבנציונלי נובעים מרצונה של ערב הסעודית להצטייד באמל"ח איכותי, ובמיוחד בטיילי קרקע-קרקע, במל"טים תוקפים ובחימוש מונחה מדויק; בתחום הגרעיני נובעים הסיכונים מרצונה המופגן של ערב הסעודית להצטייד בכורי כוח גרעיניים ומהתעקשותה להשאיר פתוחה את האופציה להעשרת אורניום.

מחוללים אפשריים להתהוות איומים אזוריים

מניתוח של תמונת המצב באזור בכלל ובמדינות שמהן נשקף לישראל פוטנציאל איום גבוה בפרט עולה כי הסבירות ליצירת קואליציה צבאית אזורית נגד ישראל בטווח הנראה לעין היא נמוכה, ודרושות תמורות משמעותיות במשטרים הקיימים ובסדר היום המנחה אותם כדי שההערכה הזאת תשתנה. עם זאת, כשמנתחים את עוגני הביטחון המרחיקים מישראל תרחיש של התהוות קואליציה אזורית צבאית השואפת לחסלה, יש לתת את הדעת לכמה תפניות אפשריות היכולות להביא בעתיד לשינוי במגמה הקיימת ולחולל או להאיץ תהליכים היוצרים תרחישי איום או לפחות מגבירים את סבירותם:

1. התערערות יציבותם של משטרים ערביים פרגמטיים (מצרים, ירדן, ערב

הסעודית). אחד מעוגני הביטחון המשמעותיים המונעים יצירת קואליציה אזורית נגד ישראל הוא יחסיה האסטרטגיים עם מדינות באזור – יחסים שמושגתם על מגוון אינטרסים משותפים: אוריינטציה פרו-אמריקאית; הרצון להפחית את השפעתה של איראן; המאבק בתנועות האסלאמיסטיות והסלפיות-ג'האדיות; החתירה ליציבות ולרווחה כלכלית. זהות האינטרסים בין ישראל למדינות האזור עלולה להשתנות עקב נפילת שליטים ומשטרים ועליית מנהיגים או כוחות בעלי סדר יום חלופי ועוין לישראל, למשל אסלאמיסטי. במצרים, לדוגמה, גם חמש שנים לאחר שהאחים המוסלמים הוצאו אל מחוץ לחוק, הוגדרו "טרוריסטים" והוקעו, לכשליש מהציבור יש עמדות חיוביות כלפיהם, והם עדיין מהווים חלופה פוליטית בולטת לסדר הקיים.²⁰ יתר על כן, עליית גורמים אסלאמיסטיים במדינה אחת עלולה להוביל לתגובות שרשרת שישליכו על מדינות נוספות באזור. נוסף על כך, עצם קיומו של איום ממשי על יציבותם של המשטרים הערביים הפרגמטיים – בוודאי אם יצטרפו אליו אירועי הסלמה חריפים בסכסוך בין ישראל לפלסטינים, החמרת האתגרים הכלכליים והחברתיים או שינוי מהותי במארג האינטרסים המשותפים עם ישראל – עלול לדרבן את המשטרים האלה לחדש את הפרקטיקה הישנה של תיעול הזעם הציבורי הפנימי לעבר האויב החיצוני, ישראל, למרות האפקטיביות הנמוכה שהייתה לה מאז "האביב הערבי".

החשש העיקרי של ישראל מפני תהפוכות במדינות ערב מתמקד בשותפות השלום הגובלות איתה: מצרים וירדן. השתיים עלולות לשנות את מדיניותן כלפי ישראל

עקב שתי התפתחויות אפשריות: ראשית, היענות ללחצים פוליטיים פנימיים למלא תפקיד – ולו סמלי – במערכה נגד ישראל, כולל כזו שאותה מארגנים ומובילים אחרים; שנית, שינוי משטר המוביל להגדרה משמעותית מחדש של האינטרס האסטרטגי של המדינה. אשר לירדן, בשני המקרים היא עלולה להפוך לפלטפורמה לפעולה נגד ישראל, אם לא משתתפת פעילה בעצמה. קשה להעריך את הסבירות של התפתחויות כאלה. מאז שנות ה-40 של המאה הקודמת ועד היום התברר שוב ושוב שההערכות בנוגע לחוסר יציבותו של המשטר הירדני ולנפילתו הקרובה היו מופרכות. המשטר אפילו הצליח לחמוק מגל המהפכות שחוו מדינות ערב במסגרת "האביב הערבי" לאחר 2011 (בין היתר באמצעות הקרבת ראשי הממשלות – צעד ששימש פעם אחר פעם תחליף לרפורמות כואבות). מובן שיכולת השרידות שהפגין המשטר עד כה אינה מבטיחה שיצליח בכך גם בעתיד, אולם היא מחייבת לכל הפחות זהירות ממי שמנבאים גם היום את קיצו הקרוב של בית המלוכה. יתר על כן, חרף אתגרי הצליח בית המלוכה לשמר מערכת יחסים צוננת אך קונסטרוקטיבית עם ישראל אשר מבוססת, בין היתר, על תלות ירדנית חלקית בישראל בתחומי המים והאנרגיה. מלבד קיצוץ הסיוע הכלכלי החיצוני מכל המקורות קשה להעלות על הדעת אירוע כלשהו – מעבר לפרובוקציה ישראלית מקוממת במיוחד – שישנה מהיסוד את הדינמיקה ביחסים בין שתי המדינות. חשש נוסף מחילופי משטרים נובע מהאפשרות שחילופים כאלה יביאו לגיבוש שיתופי פעולה בין המשטרים החדשים לבין מעצמות אזוריות רחוקות, ובמיוחד איראן וטורקיה. ללא חילופי שלטון במצרים ובערב הסעודית קשה לדמיין תרחיש של שיתוף פעולה צבאי טורקי-ערבי נגד ישראל, מעבר להמשך התמיכה הטורקית המדינית בארגון החמאס. יתר על כן, סביר יותר להניח שיתקיים שיתוף פעולה בין ישראל, מצרים, ערב הסעודית ואף יוון וקפריסין כדי לבלום את הרחבת השפעתה של טורקיה במזרח התיכון ובמזרח הים התיכון מאשר התרחיש ההפוך. אפילו אם יתרחש שוב מהפך שלטוני במצרים, ויעלה מנהיג מקרב האחים המוסלמים, ניתן להעריך שכמו בתקופת שלטונו של הנשיא מוחמד מורסי הדבר לא יוביל בהכרח להרמוניה ביחסים בין טורקיה למצרים אלא לתחרות על ההנהגה האזורית. שיתוף פעולה צבאי איראני-טורקי נרחב נגד ישראל נראה גם הוא בלתי סביר לאור התחרות בין שתי המעצמות האזוריות האלה על השפעה באזור ונוכח העדפתה של איראן לפעול באמצעות שלוחים. עדות ברורה לתפיסות רביזיוניסטיות יכולה להיות פרישה של טורקיה מנאט"ו, שבעקבותיה יהיו עליה פחות מגבלות בנוגע לפעילותה נגד ישראל.

2. שחיקת היתרון הצבאי והטכנולוגי. היעדר המוטיבציה של הערבים לפעול צבאית

נגד ישראל נובע הן מעוצמתה הצבאית של ישראל והן מהחולשה האובייקטיבית של מדינות ערב. השילוב של שני אלה מחזק מאוד את כוח ההרתעה של ישראל. היתרון הצבאי האיכותי (QME) של ישראל הוא בכוח אדם ובאמל"ח מתקדם, אך נובע גם

מהערבות של ארצות הברית לשמירת יתרונה האיכותי. אשר לחולשתם של צבאות ערב – זו נובעת במידה רבה מאירועי "האביב הערבי". במדינות שחוו מלחמת אזרחים – ובהן סוריה, לוב ותימן – התפרקו הצבאות או התמקדו בלחימה במורדים. גם במדינות ששמרו על המסגרת הצבאית, כמו מצרים, ניתנת עדיפות להתמקדות במשימות של ביטחון פנים וללחימה בגורמים חתרניים על פני שמירת הכשירות הצבאית מול צבאות מדינות. במקביל אסור להתעלם מהאיום על היתרון האיכותי של ישראל כתוצאה מהציוד האמריקאי המתקדם שרוכשות כמה ממדינות ערב.

ואכן יש סימנים לאפשרות של כרסום במרכיבי היתרון האיכותי של ישראל בעקבות התעצמותם של כמה צבאות באזור, ובמיוחד צבאות מצרים, ערב הסעודית, טורקיה ואיראן. המדינות האלה חותרות, רובן ככולן, להגיע למעמד של מנהיגות אזורית ולהשיגה גם באמצעות בניית כוח צבאי בעל פוטנציאל התקפי. בניית הכוח הזאת מתאפשרת שכן ארצות הברית הסירה הגבלות שהיו קיימות בעבר על הספקת קטגוריות מסוימות של נשק למדינות הנחשבות לבעלות בריתה, כמו מצרים ומדינות המפרץ הערביות, אשר לחלקן משאבים פיננסיים ניכרים.

נוסף על כך, מדינות באזור שאינן נמנות עם בעלות בריתה של ארצות הברית נהנות מפיתוחים טכנולוגיים שמתחרים באלה האמריקאיים ושמקורם במעצמות עולמיות כמו רוסיה וסין. שתי אלה אינן מהססות לספק טכנולוגיות מתקדמות ליריבותיה של ישראל. המעצמות האלה אף מוכנות למכור – גם למדינות שארצות הברית היא מקור הרכש הצבאי העיקרי שלהן – מערכות נשק שארצות הברית נמנעת עדיין מלספק להן כדי לשמר את היתרון האיכותי של ישראל.²¹ התהליכים האלה אינם איום מיידי על ישראל הודות לכמה גורמים: התעצמות מקבילה של צה"ל; העדפותיהם הנוכחיות של המשטרים באזור לקיים קשרים אסטרטגיים עם ישראל (מצרים, ירדן וערב הסעודית) או לאתגר אותה באמצעות שליחים (איראן) או באמצעים לא־צבאיים (טורקיה); התמקדות המדינות בבעיות של ביטחון פנים; היעדר מכנים משותפים מספיקים בין מדינות האזור השסועות בין לבין עצמן; מחויבויותיהן הבינלאומיות של המדינות הנזכרות (כמו הסכמי השלום עם ישראל במקרה של מצרים ושל ירדן והחברות בנאט"ו במקרה של טורקיה).

השילוב של שינוי במאזן הצבאי לצד שינויים פוליטיים במדינות ערב יכול לשנות בעתיד את שיקוליהן ואת העדפותיהן הנוכחיות. כך, למשל, שינוי במאזן היכולות בין ישראל לשכנותיה – החל משיפור ברמת ההון האנושי וכלה בצמצום משמעותי של הפערים הטכנולוגיים – עלול לשחוק את ההרתעה הישראלית ולהשליך גם על מאזן הכוונות. גורמים שיכולים להאיץ תהליך מעין זה כוללים, בין היתר, פגיעה רחבה יותר במחויבות האמריקאית לשמור על היתרון האיכותי של ישראל על פני שכנותיה; הפסקת הסיוע הצבאי האמריקאי לישראל; בריחת מוחות מישראל והידלדלות ההון

האנושי הישראלי נוכח תהליכים פנימיים; שיפור משמעותי בהון האנושי, בטכנולוגיה הצבאית וביכולות הפעלת הכוח של צבאות באזור; חבירה של צבא בעל נשק מתקדם (כמו צבא רוסיה) לקואליציה אזורית אנטי-ישראלית.

3. פגיעה בתמיכה הבינלאומית בישראל. הקשרים עם הקהילה הבינלאומית, ובמיוחד עם ארצות הברית, הם מרכיב ביטחון משמעותי בעבור ישראל. הקשרים האלה באים לידי ביטוי ביחסים הכלכליים עם מדינות המערב, בתמיכה ובהכרה בינלאומיות נרחבות בזכות קיומה של ישראל ובתמיכה האמריקאית בתחום המדיני והצבאי. הקשרים האלה מסייעים לישראל לבנות את עוצמתה הביטחונית והמדינית, מחזקים מגמות אזוריות פרגמטיות של הכרה בישראל בהיותה "עובדה קיימת" והם נדבך הרתעתי המפחית את הסבירות להיווצרות קואליציה אזורית נגד ישראל, בין היתר נוכח תלותן של מדינות באזור במערב בכלל ובארצות הברית בפרט. לפיכך פגיעה במעמדה של ישראל בושינגטון ושינוי משמעותי במתכונת הסיוע האמריקאי למצרים ולירדן עלולים להקטין את החשיבות שמייחסים קברניטי המדינות האלה להסכמי השלום עם ישראל.

תהליכים של בידוד בינלאומי, כרסום בלגיטימיות של ישראל בקהילה הבינלאומית ופגיעה בגיבוי המוסרי שניתן לה יחלישו את עוצמתה במישורים המדיני, הביטחוני והכלכלי, יגבירו את פגיעותה ועלולים לדרבן כוחות אזוריים לפעול נגדה – בין אם ממניעים אידיאולוגיים ובין אם מאינטרסים נקודתיים. הגורם המרכזי המשפיע על מעמדה הבינלאומי של ישראל הוא הקשר ההיסטורי בינה לבין ארצות הברית – קשר שמאותגר כיום בגלל מגוון תהליכים פנים-אמריקאיים ובהם הפיכת התמיכה בישראל מקונסנזוס לשנויה במחלוקת בין המפלגה הדמוקרטית למפלגה הרפובליקאית; עליית כוחות חדשים שמערערים על הברית ההיסטורית בין ישראל לארצות הברית; התמקדות ב"אמריקה תחילה" על חשבון התפקיד של ארצות הברית במזרח התיכון; היחלשות הזיקה בין ישראל ליהודי ארצות הברית.

התפתחויות במערכת הבינלאומית וביחסי הכוחות בין המעצמות עלולות אף הן לפגוע במשענות הבינלאומיות של ישראל. הסכנה העיקרית טמונה בהיחלשותה של ארצות הברית, בהתחזקותה של רוסיה ובעיקר בהפיכתה של סין למתחרה העיקרית של ארצות הברית. בפרמטרים מסוימים, ובעיקר בתחום הכלכלי, צפויה סין לעבור את ארצות הברית כבר בעתיד הלא רחוק. ארצות הברית היא אבן יסוד בתמיכה הבינלאומית בישראל, והיחלשותה תשפיע מיד על ישראל, בהיעדר מעצמה אחרת שרוצה ומסוגלת למלא את מקומה.

4. תמיכה של מעצמה עולמית בקואליציה ערבית נגד ישראל. שתי המעצמות העולמיות העיקריות, מלבד ארצות הברית, הן רוסיה וסין. רוסיה – בשונה מברית המועצות – מנהלת מערכת יחסים מאוזנת הן עם ישראל והן מדינות האזור העוינות

את ישראל. הדוגמה הבולטת לכך היא מדיניות רוסיה בסוריה. הדוגמה הזאת ממחישה שרוסיה פועלת בעיקר בהתאם לאינטרסים שלה, ובנקודת הזמן הנוכחית קשה מאוד לחשוב על תרחיש שבו לרוסיה יהיה אינטרס לחבור לקואליציה ערבית שתרחצ לפגוע בישראל. סין מנהלת יחסים טובים מאוד עם ישראל על אף שיש לה אינטרסים – בעיקר בתחום האנרגיה – המחייבים אותה לשמור על יחסים טובים גם עם העולם הערבי ועם איראן. דפוס מדיניות החוץ המאפיין את סין הוא הימנעות מסיוע או מחבירה לכל שימוש בכוח נגד מדינה אחרת באזורים שמחוץ לדרום-מזרח אסיה, בהיעדר אינטרס אסטרטגי מרכזי לפעול כך. לפיכך הסבירות שסין תתמוך באופן אקטיבי בקואליציה אזורית נגד ישראל נמוכה אף יותר מהסבירות שרוסיה תנהג כך. לפני שניתן יהיה להעלות תרחישים מסוג זה על הדעת, צריכים להתרחש שינויים עמוקים באופי הפעולה ובמתכונת הפעולה של רוסיה ובוודאי של סין.

5. התפוררות החברה הישראלית. החברה הישראלית עודנה נחשבת למלוכדת, במיוחד אל מול איומים חיצוניים בתקופות של מלחמה ושל משברים. אולם הרחבת השסעים בחברה הישראלית עלולה להשפיע באופן שלילי על הדימוי שיש לישראל בעיני אויביה – של מדינה בעלת לכידות חברתית גבוהה. תהליך של אובדן הלכידות טומן בחובו שתי סכנות עיקריות: ראשית, החמרת הקיטוב בחברה הישראלית עלולה להאיץ תהליך של בריחת מוחות ומשאבים אל מחוץ לישראל באופן שיחליש את יכולותיה להתמודד עם אתגרים חיצוניים; שנית, פגיעה בלכידות הפנימית תשליך על הדימוי המרטיע של ישראל בעיני שכנותיה ועלולה לעודד פעולות עוינות נגדה. בהקשר הזה יש לשים לב לשאיפות של מדינות שונות במזרח התיכון להגיע למעמד של מנהיגות אזורית. אלה עלולות לראות בחולשה ישראלית הזדמנות לממש את שאיפותיהן.

6. אירועי קיצון בלתי צפויים. הפוטנציאל הנפיץ באירועי קיצון נובע מהפער הקיים בחלק ממדינות ערב בין יחסם הפרגמטי של המשטרים לישראל לבין עוינותם של פלחים משמעותיים בדעת הקהל. לפיכך אירועים המסוגלים ללבות זעם בקרב דעת הקהל במדינות האלה – כמו פגיעה במסגד אל-אקצא או הרג המוני של אזרחים פלסטינים שייחוס לישראל – עלולים לאלץ משטרים ערביים ידידותיים להתאים את עצמם להלך הרוח הציבורי ולנקוט קו תקיף נגד ישראל. נוסף על כך, שימוש נרחב בהפגנות על הגדר וניסיונות חדירה מרצועת עזה – שבהם משתתפים מאות אלפי בני אדם – יכולים להציב אתגר לישראל, אם כי הוכח עד כה שיששראל יכולה למצוא לאיומים כאלה מענים טכנולוגיים וצבאיים סבירים. על אף שמחיר ההתמודדות עם איומים כאלה עלול להיות כבד מההיבט המדיני ומבחינת ההשפעה על המורל הציבורי, האיום הביטחוני הגלום בהם אינו קיומי. הסבירות שאירועים כאלה כשלעצמם יובילו מיד להקמת קואליציה אזורית צבאית נגד ישראל היא נמוכה ביותר, אך עלול להתברר שמדובר באירועים נפוצים אם יצטרפו לתהליכים רחבים המערערים את עוגני הביטחון

של ישראל (כמו אלה שהוזכרו קודם לכן) או אם יובילו לתהליכים מעין אלה, יאיצו אותם או יהיו זרז להבשלתם.

סיכום והמלצות

תמונת המצב באזור בכללו ובמדינותיו השונות מצביעה על כך שהסבירות ליצירתה של קואליציה צבאית אזורית נגד ישראל בטווח הנראה לעין נמוכה מאוד, במיוחד בהיעדר שינויים מרחיקי לכת במשטרים באזור וביחסי ישראל עם ארצות הברית. נקודות מפנה אפשריות שעלולות לשנות את ההערכה הנוכחית כוללות שחיקת היתרון האיכותי, הטכנולוגי והצבאי של ישראל, פגיעה ביחסים האסטרטגיים בין ישראל לארצות הברית ובינה לבין משטרים פרגמטיים באזור וכן התפוררות הלכידות החברתית בישראל. לכן יש לנקוט את הצעדים הבאים כדי לשמר ולחזק את עוגני הביטחון של ישראל מול תרחיש של קואליציית נגד אזורית:

1. חיזוק מחנה "היציבות" האזורי והחלשת המחנה הרדיקלי. על ישראל לחתור להעמקת הקשרים האסטרטגיים עם מצרים, עם ירדן ועם מדינות המפרץ ולסייע לחיזוק היציבות של משטריהן. לישראל אינטרס לחיות לצד שכנות בעלות משטרים פרגמטיים, ידידותיים ויציבים הנהנים מלגיטימציה פנימית ובינלאומית. האינטרס הישראלי הזה נוגע בעיקר למדינות המשתייכות ל"מחנה היציבות" האזורי, ובראשן מצרים, ירדן, ערב הסעודית ואיחוד האמירויות. בטווח הקצר המדינות האלה אינן בגדר איום קונקרטי על ישראל ולעיתים אף משמשות שותפות גלויות וסמויות במאבקים נגד גורמים אזוריים מערערי יציבות כמו איראן, חמאס, חזבאללה, שלוחות של ארגון המדינה האסלאמית (דאע"ש) ובמידת פחותה – טורקיה וקטר.

לצד זאת יש לציין כי ההשפעה של ישראל על תהליכי יציבות במזרח התיכון היא מוגבלת. יש לכך כמה סיבות: המשתנים המרכזיים המשפיעים על יציבות המדינות באזור הם פנימיים (כלכליים, פוליטיים, עדתיים), ויכולתה של ישראל להשפיע עליהם מועטה עד לא קיימת; ישראל נוטה להימנע מהפעלת כוח צבאי בניסיון להפיל או להכתיר משטרים, במיוחד מאז הניסיון הכושל שחוותה במלחמת לבנון הראשונה; השפעת ישראל על יחסיהם של משטרים ערביים עם הקהילה הבינלאומית היא מוגבלת. לפיכך, על ישראל להמשיך להיערך גם לאפשרות הבלתי רצויה והמסוכנת שמשטרים ומנהיגים פרגמטיים ייפלו, שמדינות ייקלעו לתוהו ובוהו ושהנהגות שוחרות שלום יתחלפו בהנהגות עוינות.

חרף ההבנה של ישראל יש השפעה מועטה בלבד על התהליכים שמסכנים את יציבותן של מדינות האזור ושהמנופים שבידיה מוגבלים, היא יכולה להפעיל כמה כלים: מתן תמיכה דיפלומטית – רצוי דיסקרטית – בחיזוק הלגיטימיות של משטרים פרגמטיים באמצעות קשריה בווינגטון ובבירות אחרות בעולם; שיתוף פעולה צבאי, ביטחוני

ומודיעיני עם משטרים פרגמטיים באזור נגד גורמים מערערי יציבות במדינותיהם; סיוע בחומר, בידע ובמומחים בהתמודדות עם אתגרים כלכליים ותשתיתיים פנימיים העלולים לסכן את יציבותם ואת מעמדם הציבורי של משטרים פרגמטיים; קידום תהליך השלום הישראלי-פלסטיני באופן שיחזק את היציבות באזור, יקל על תהליכי האינטגרציה האזוריים של ישראל עם שכנותיה, יחזק את שורשי השלום וישמוט את הקרקע מתחת לכוחות אידיאולוגיים ופוליטיים רדיקליים הנעזרים באתוס המאבק בישראל כדי לנגח משטרים פרגמטיים ולערער את יציבותם של האזור ושל מדינותיו. ישראל צריכה להתמקד בזירות פעולה שבהן יש לה יכולת השפעה גדולה יותר, דהיינו בעיקר מול ירדן והפלסטינים – שתי ישויות קטנות באופן יחסי וקרובות לישראל. דגש מיוחד מומלץ לשים על ירדן. השחיקה במעמדו של בית המלוכה בשנים האחרונות, האתגרים הכלכליים, החברתיים והדמוגרפיים העומדים לפתחה של הממלכה ונתוני בסיס של גבול ארוך עם ישראל ואוכלוסייה בעלת מרכיב פלסטיני משמעותי עלולים להציב איום משמעותי בפני ישראל, אך גם ניתן לראות בהם הזדמנות. בשונה ממצרים, היקף בעיותיה של ירדן וגודל אוכלוסייתה מאפשרים תשומה ישראלית אפקטיבית יותר לשיפור יציבותה. מול הפלסטינים יכולת ההשפעה של ישראל גדולה אף יותר. היא יכולה להשפיע על מאזן המוטיבציות שלהם בפעולותיה בתחומים הביטחוניים, הכלכליים והמדיניים. היא גם יכולה להשפיע על ההתפתחויות הפוליטיות אצל הפלסטינים באמצעות חיזוק גורמים "חיוביים" (מתונים) ופעולה נגד גורמים פלסטיניים "שליליים" (קיצוניים).

אשר לערב הסעודית, קשייה בזירה האזורית והפנימית יכולים לצנן בישראל את ההתלהבות מתפיסות אזוריות הרואות בריאד מוקד שעליו נשען המחנה הסוני המתמודד, לצד ישראל, עם איראן ואולי אף גורם המסייע לקדם פריצת דרך בתהליך המדיני עם הפלסטינים. כל התרחישים של התערעורת המשטר הסעודי הם שליליים מבחינת ישראל הן בשל האפשרות שהממלכה תהפוך למדינה כושלת או נשלטת על ידי משטר עוין, הן בגלל הפגיעה שיסב הדבר למעמדה של ארצות הברית באזור והן בגלל החשש שנשק מתקדם המצוי היום ברשות הסעודים יגיע לידיים עוינות ויופנה נגד ישראל. זאת ועוד. מעבר לפגיעה האפשרית בשיתוף הפעולה המוגבל בין ישראל לסעודיה, ערעור יציבות הממלכה יעורר גלי הדף שעלולים לזעזע משטרים של ישראל יש עניין ביציבותם, ובראשם המשטרים של ירדן ושל מצרים. נוסף על כך, ככל שהממלכה תהיה פגיעה יותר מבפנים, כך תקטן יכולתה לקיים שיתוף פעולה פומבי עם ישראל, ולו בשל רצונה לפייס מגזרים שונים שעלולים לאתגר את יציבותה ומביעים ביקורת על יחסיה עם ישראל. בתרחיש של הפיכה פנימית בבית המלוכה, אבל בהנחה שבממלכה עדיין שולט משטר המתנהל על פי כללי ה"ריאל פוליטיק", סביר להניח שיישמר האינטרס האובייקטיבי לשיתוף פעולה עם ישראל. לכן על ישראל

ועל מדינות המערב לשאול את עצמן מה נכון לעשות כדי לסייע לבית המלוכה לשרוד, אך גם כיצד ניתן יהיה לפעול ביום שבו ערב הסעודית תיחלש ותהפוך לגורם פחות משמעותי במחנה הניצב אל מול איראן.

במקביל לחיזוק המשטרים במחנה היציבות הפרגמטי, על ישראל להמשיך במערכה להחלשת ההתעצמות הצבאית של המחנה הרדיקלי (איראן, סוריה, חזבאללה, חמאס) ולפעול להפחתת השפעתה של טורקיה באזור. עם זאת יש לציין כי קביעה חד-משמעית שטורקיה היא "מדינת אויב" אינה מועילה, והפניית משאבים למאבק בה צריכה להיעשות בזהירות רבה כדי שזקו של הצעד לא יעלה על תועלתו. כל עוד טורקיה אינה הופכת לאויבת פעילה של ישראל, הדגש צריך להיות על מניעת ההסלמה בעויות בין שתי המדינות. חיזוק בריתות עם מדינות נוספות באגן המזרחי של הים התיכון, בראשן יוון וקפריסין, אינו חייב בהכרח לבוא על חשבון היחסים עם טורקיה ואינו חייב לבטא כוונות עוינות כלפיה, אך יש בו כדי ליצור הרתעה מול אנקרה ולהכשיר את הקרקע לתיאום ולשיתופי פעולה במקרה שזו תגביר את תוקפנותה.

2. שיפור מעמדה האזורי של ישראל. על ישראל לפעול לחיזוק הערך שלה למדינות האזור, לשפר את מעמדה בציבורים הערביים במדינות השכנות, בעיקר במצרים ובירדן, ולהדגיש את פירות השלום. עליה לעשות זאת הן באמצעות שיפור ההסברה לדעת הקהל במדינות ערב והן באמצעות ניסיונות להעמיק ולהרחיב את הנורמליזציה ואת שיתופי פעולה בתחומים הביטחוני, הכלכלי, הטכנולוגי, התשתיתי והסביבתי. ישראל תיטיב לעשות אם תצליח לשנות את מיתוגה מ"איום אזורי" ל"נכס אזורי", ותקצה לשם כך משאבים ייעודיים. היא יכולה לתרום לפתרונות של בעיות אזוריות הודות לעוצמות הרכות הנמצאות ברשותה בנושאי עניין משותפים כמו טכנולוגיות מים, חקלאות מדברית, אנרגיה מתחדשת, תעסוקה, טכנולוגיה, מדע וחדשנות. שלום שעיקרו עם הנהגות ועם צבאות – ואינו נתמך על ידי שורשים עממיים ואזרחיים איתנים – יתקשה יותר ויותר לשרוד משברים, מהפכות וחילופי משטרים ושליטים. קידום פתרון של הבעיה הפלסטינית, אם יתאפשר, צפוי לתרום במידה רבה להפחתת העוינות המסורתית כלפי ישראל במרחב המזרח התיכון ולהקנות יתר לגיטימציה לקידום הנורמליזציה ולהחליש את המוטיבציות הציבוריות והממסדיות לפעולה צבאית נגד ישראל.

3. צעדי היערכות מול אירועים קיצוניים. יש לשפר את ההגנה על אתרים דתיים קדושים, ובמיוחד על מסגד אל-אקצא; לגבש מטרייה מדינית אסטרטגית הכוללת גורמים אזוריים, ליצור מנגנוני הגנה משותפים לישראל ולמדינות ערביות ואסלאמיות סביב האתרים האלה; לתת עדיפות גבוהה למאבק בטרור, כולל הטרור היהודי; לחדד נהלים צבאיים המסייעים למנוע הרג המוני במסגרת הלחימה האסימטרית בטרור

הפלסטיני ובחזבאללה; להקים צוותי היגוי קבועים שיהיו מופקדים על חיזוי אירועי קיצון, היערכות לקראתם ומניעתם.

4. טיפוח מערכת היחסים הדו־מפלגתית עם ארצות הברית – בהתאם להמלצות

בפרק 4.

5. טיפוח החוסן הפנימי של ישראל וטיפוח הלכידות החברתית של תושביה –

בהתאם להמלצות בפרק 5.

הערות

- 1 המחברים מודים לחברי צוות המחקר – ד"ר יואל ג'וז'נסקי, ד"ר מרק הלר, ד"ר גליה לינדנשטראוס, ד"ר רז צימט ומר אסף שילוח – על הסיוע בכתיבת פרק זה.
- 2 **אסטרטגיית צה"ל**, לשכת הרמטכ"ל, אפריל 2018, עמוד 13, <https://bit.ly/2K6GZev>
- 3 יהושפט הרכבי (עורך), **לקח הערבים מתבוסתם**, עם עובד, תל־אביב, 1972, הדפסה שלישית, עמודים 12–17, 35; יוסי אמיתי, **מצרים וישראל – מבט משמאל**, זמורה ביתן, אוניברסיטת חיפה, 1999, עמוד 163; שמעון שמיר, **מצרים בהנהגת סאדאת: הביקוש אחר אוריינטציה חדשה**, דביר, תל־אביב, 1978, עמודים 188–189.
- 4 עבד אל־מעט חמזה, **סודות עמדותיו והחלטותיו של המלך חוסיין**, ללא שם ההוצאה, קהיר, 1999, עמוד 125.
- 5 שמיר, שם, עמודים 77–79; Yoram Meital, *Egypt's Struggle for Peace: Continuity and Change 1967-1977*, University Press of Florida, Gainesville, 1997, pp. 133-134.
- 6 יוסי מלמן, **שותפות עוינת: הקשרים הסודיים בין ישראל לירדן**, מיתם, תל־אביב, 1987, עמודים 88–99.
- 7 Avraham Sela, *The Decline of the Arab-Israeli Conflict: Middle East Politics and the Quest for Regional Order*, State University of New York Press, Albany, 1998, pp. 274-279, 280, 284, 293-294.
- 8 שם, 327–328, 335–337.
- 9 אודי דקל, ניר בומס ואופיר וינטר, **סוריה – מפה חדשה, שחקנים חדשים: אתגרים והזדמנויות לישראל**, המכון למחקרי ביטחון לאומי, תל־אביב, דצמבר 2015, עמוד 18, <https://bit.ly/2H5eaMv>
- 10 למושג "מחנה היציבות" ראו: ערן לרמן, "אבן הראשה: א־סיסי, יציבותה של מצרים ועתידו של מזרח הים התיכון", מכון ירושלים לאסטרטגיה ולביטחון, 26 באוקטובר 2018, <https://bit.ly/2KGr1FW>
- 11 מואמין סלאם ואופיר וינטר, "מצרים וישראל: ארבעים שנה במדבר השלום ה'קר'", **עדכן אסטרטגי**, כרך 20, גיליון 3, אוקטובר 2017, עמודים 16–19, <https://bit.ly/2Haymwy>
- 12 לפי מדד הכוח הצבאי ל־2019: <https://bit.ly/2AsSd9c>; "2019 Military Strength Ranking", *GFP*, <https://bit.ly/2AsSd9c>
- 13 "The Arab World in Seven Charts: Are Arabs Turning Their Backs on Religion?", BBC News, 24 June 2019, <https://bbc.in/2X26KPk>
- 14 אופיר וינטר ואסף שילוח, "זהותה של מצרים בעידן א־סיסי: קווים לדמותו של 'האדם המצרי החדש'", **עדכן אסטרטגי**, כרך 21, גיליון 4, ינואר 2019, עמודים 59–70, <https://bit.ly/2YQHLEG>
- 15 **מלמן**, עמוד 63.
- 16 גלעד שר ומור בן כליפא, "זעזועים בהסכם השלום בין ישראל לירדן", **מבט על**, גיליון 1102, 28 באוקטובר 2018, <https://bit.ly/2YUUIgM>
- 17 Jacob Poushter, "The Turkish People Don't Look Favorably Upon the U.S., or Any Other Country, Really", Pew Research Center, 31 October 2014, <https://pewrsr.ch/305SszF>

- 18 “2017 Kadir Has University: Survey on Social and Political Trends in Turkey”, Kadir Has University, January 31, 2018, <https://bit.ly/2H89mX4>
- 19 להרחבה על הגורמים הרביזיוניסטיים ראו:
- Randall L. Schweller, “Bandwagoning for Profit: Bringing the Revisionist State Back In”, *International Security*, Vol. 19, No. 1, Summer 1994, pp. 72-107, <https://bit.ly/2VQ4eg5>
- 20 David Pollock, “In Egypt, One-Third Still Like the Muslim Brotherhood; Half Call U.S. Ties ‘Important’”, Washington Institute, 10 December 2018, <https://bit.ly/2H89mX4>
- 21 ראו למשל: אלדד שביט וגליה לינדנשטראוס, “על סף רתיחה: העימות הגובר בין ארצות הברית לטורקיה על רקע נחישותה של אנקרה לרכוש מערכות S-400”, **מבט על**, גיליון 1157, 2 באפריל 2019, <https://bit.ly/2Z4AqAB>